

Lunds universitet
Institutionen för arkeologi och antikens historia
Historisk arkeologi
Magisteruppsats

Medeltida ödeläggelse i södra Norrland

En källkritisk analys av forskning
och inventering

Ida Feltzin Vt 2008
Handledare: Barbro Sundnér

ABSTRACT

The main problem that this essay notices is the differences you see in three of the south provinces in north of Sweden about how they seem to have get strucked by the middle age crises. The three provinces I compare are Jämtland, Hälsingland and Medelpad. This study deals about how the research has been done in these different areas so far, what summaries that have been presented so far and what they are based on. Also the inventory work is part of this examination. In Jämtland there are lots of identified deserted farms (sv. "ödesböle") shown both in the landscape and in the written historic sources. In Hälsingland there are neither written sources nor any type of names of villages or farms that's indicates of middle age desertation. Concerning Medelpad no one has paid attention to the middle age crises. The works by inventory in these two areas haven't shown any deserted middle age farms.

The theory for this essay is based on source criticism about how the researchers and inventors came up to the results. The important conclusion tells us how research and inventory works together and are dependent to each other. To simplify - they pretty much confirms each others results. The people working with inventory in fields needs to know what to look for, you need to search for something to find it and if you don't search for a thing you can't find it. On the contrary researchers use the field inventories to confirm their results.

Framsida: "Böcker" (foto: författaren), Viennetionde-längden 1314-19 (Brink 1990b:385), Karta från 1747 med ödesbölet Jacobsgården (Antonsson 2004:97), Bernt Einerstam på inventering i Småland (foto: Valter Lilja) (Selling 1989:25).

INLEDNING	4
Syfte och frågeställningar	4
Forskningshistoria	5
Teori, material och metod	8
Reflexivitet	9
LIKA OCH OLIKA LANDSKAP	
Kulturhistorisk och geografisk översikt	10
Tillgången på skrifthistoriskt material	11
ÖDELÄGGELSE	
Ödesböle	12
Bodland	13
Ödesbölen, bodland och ödegårdar	14
Agrarkris och pest	15
INVENTERING	17
Jämtland och Jämtlands län	18
Medelpad och Västernorrlands län	19
Hälsingland och Gävleborgs län	20
Projektet <i>Skog & historia</i>	22
FMIS - INFORMATIONSSYSTEMET OM FORNMINNEN	23
By/Gårdstomt	24
Husgrund, förhistorisk/medeltida	25
Husgrund, historisk tid	25
SLUTDISKUSSION	27
AVSLUTNING	30
KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	31
BILAGOR	
1. Länskartor över inventeringsårtal	
a) Jämtland b) Västernorrland c) Gävleborg	
2. Sockenkartor	
a) Jämtland b) Medelpad c) Hälsingland	
3. Tabeller: medeltidsbebyggelse i FMIS	
a) Jämtland b) Medelpad c) Hälsingland	

INLEDNING

Ett problem inom dagens ödegårdsforskning är den skillnad som tycks finnas mellan landskapen i södra och mellersta Norrland. I Jämtland finns hundratals ödesbölen identifierade och ödeläggelsen tycks ha varit nästan 50% under högmedeltiden. I Medelpad och Hälsingland finns däremot ingenting som indikerar någon omfattande medeltida ödeläggelse. I min kandidatuppsats undersökte jag skillnaden i ekonomi mellan två ödesbölen (Feltzin 2007). Därifrån har mitt intresse och min kunskap för att fortsätta forska om detta ämne sitt ursprung. Ett intresse som gjorde att jag formulerade frågan; hur ser det ut på andra ställen än i Jämtland?

Min studie omfattar tre landskap i södra Norrland: Jämtland, Medelpad och Hälsingland. En länsuppdelning var ett alternativ då dessa gränser är det som idag gäller rent administrativt. Inte minst fornminnesinventeringen är organiserad utifrån dessa och t ex. kartor och information är uppdelade länsvis. Valet blev ändå landskapen då det ger ett mindre undersökningsområde och passar bättre för en kortare uppsats som denna. Jämförelsen mellan dessa tre landskap ger en bred inblick i mitt problemområde då de geografiskt är grannar men framstår som olika till karaktären när det gäller saker som historisk bakgrund och natur till viss del.

Problemområdet består dels av befintlig forskning kring medeltida ödeläggelse och dels inventeringsarbetet i mitt valda område, vad som är gjort och var eventuella luckor finns. I ett större perspektiv handlar detta om relationen mellan kulturmiljövård och forskning, vad och varför forskare väljer att inrikta sig på och hur det i sin tur påverkar vilka slags lämningar som uppmärksammas och blir registrerade.

Syfte och frågeställningar

Mitt syfte med den här uppsatsen är att ***uppmärksamma orsakerna till varför skillnaden i senmedeltida ödeläggelse ser ut som den gör i landskapen Jämtland, Medelpad och Hälsingland.*** Syftet ska förstås i ett källkritiskt sammanhang kring hur forskning och inventeringsarbete går till och sambandet mellan dem.

De frågeställningar jag har formulerat till mitt syfte är:

- Hur ser forskningen kring medeltida ödeläggelse ut för de olika landskapen i det valda geografiska området? Vad vet man idag och vad ligger till grund för detta?
- I vilken omfattning är fornminnesinventering gjord och vad har hittats?

Forskningshistoria

I Jämtland har ödesbölen ”inventerats” och uppmärksammats i över hundra år. Peter Olsson listade i slutet av 1800-talet de skrifthistoriskt dokumenterade ödegårdarna. En lista som kom att få stor betydelse under 1970-talet och som jag får anledning att återkomma till. Funderingarna varför så många gårdar hade blivit ödelagda började redan under 1600-talet, och i slutet av 1800-talet blev dessa ödegårdar en del av den rådande nationalromantiska andan. Olsson använde kamerala handlingar och diplom men även lokala traditioner till sin kartläggning. Grunden till folks medvetande om begreppet ”Jämtländskt ödesböle” lades alltså för mer än hundra år sedan. (Hansson m fl. 2005:55f).

Innan 1960-talet var det endast skrifthistorisk forskning som behandlade ödegårdar. Det utfördes endast två arkeologiska utgrävningar innan 1960-talet: Elversböle i Kyrkås socken 1916 och Lövåskyrkan 1952 (Hansson m fl. 2005:56f). Det stora inventeringsarbetet av ödesbölen i Jämtlands län pågick under 1960-talet och fram till 1972. Det var Olssons lista som var utgångspunkten och utifrån den konstaterade man att det finns runt 270-275 skrifthistoriskt kända bölen. Några ödesbölen hade förts bort då dessa visat sig aldrig ha varit gårdar och ytterligare några var dubbelförtecknade. Fornminnesinventeringen återfann 158 stycken och dessutom hittades även 20 ödegårdar som inte finns i de skrifthistoriska källorna. Inventeringen har gett en kunskapsöversikt som har haft stor betydelse för Jämtlands läns fortsatta forskning, speciellt för valet av platser för omfattande arkeologiska fältarbeten (Hansson m fl. 2005:59-61).

Det nordiska ödegårdsprojektet under 1970-talet har haft stor betydelse för forskningen om medeltida ödeläggelse. Projektets styrka var att det fick fram ett slutresultat kring hur stor del av de högmedeltida gårdarna som ödelades (Hansson 2005:61-64). Helge Salvesen skrev sin avhandling, *Jord i Jemtland – Bosetningshistoriske og økonomiske studier i grensland ca. 1200-1650*, 1979, inom projektet. Hans teorier om orsakerna bakom ödeläggelsen var att det inte enbart var pesten som var anledningen att gårdar och byar blev ödelagda. Den slutsatsen drog han bl a. utifrån att han såg att regressionsperioden pågick från mitten av 1300-talet fram till 1500-talet, och det ansåg han vara en för lång period för att endast kunna förklaras genom pesten. Salvesens tolkning handlar om en driftintensifiering av jordbruket som gjorde odlingsjorden utpinad. Slutsatsen blev att denna utarmning av jordbruket tillsammans med pest och klimatförändringar var orsakerna till ödeläggelsens omfattning (Salvesen 1979:168-177).

Under slutet av 1970-talet kom det arkeologiska arbetet igång då Jämtlands läns museum utförde kartläggningar och mindre utgrävningar av ett antal ödesbölen. Två större utgrävningar har gjorts av Svedäng i Alséns socken, ledd av Sten Gauffin, och Eisåsen i Bergs socken, genom Mitthögskolan (idag Mittuniversitetet) (Hansson m fl. 2005:66f). Ett viktigt arbete när det gäller att kartlägga landskapsförändringar och förändringar utifrån den medeltida agrarkrisen är gjort av kulturgeografen Hans Antonsson och det mest omfattande är hans avhandling *Landskap och ödesbölen*, 2004. Stig Welinder som är professor vid Mittuniversitetet har forskat mycket kring utmarksbruk och medeltida agrarkris. Han använder bl a. ödesbölet Eisåsen och tar upp orsaker som förändrad ekonomi i samhället och menar att det främst var en kris för jordbruket. Istället fick järnhanteringen ett stort uppsving. Den tolkningen motiverar han bl a. med att gårdar som Eisåsen och Högsved som blev övergivna inte har några skogsbundna järnframställningsplatser i sin närhet, till skillnad från gårdar som inte drabbades av krisen (Hansson m fl. 2005:157f, 160f). Gert Magnusson har gjort en omfattande forskning kring järnframställning och järnframställningsplatser. Sammanfattningsvis visar den att järnhanteringen i Jämtland hade en höjdpunkt under folkvandringstiden för att sedan mattas av under vendel- och vikingatid. En ny höjdpunkt nåddes igen under 1400-talet med den nya tekniken. Den utvecklades under 1000-talet och kallas för skogsbunden järntechnologi istället för den äldre strandbundna (Magnusson 1989:15).

För Hälsingland har Stefan Brink fokuserat på agrarkris och pest i ett regionalt perspektiv, bl a. i kapitlet *Den senmedeltida agrarkrisen i Hälsingland*, Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 20, 1990. Han utgår ifrån en jämförelse med den omfattande Jämtländska ödeläggelsen och skriver om Hälsinglands förutsättningar. Han presenterar tre hypoteser om varför det inte finns några tecken på medeltid ödeläggelse för Hälsingland. Att landskapet inte drabbats nämnvärt av den senmedeltida agrarkrisen skulle kunna vara en korrekt bild av verkligheten, Hälsingland kanske endast marginellt drabbades av krisen och därför har inte gårdar lagts öde i samma utsträckning som i Jämtland. Ett annat alternativ är att diplommaterialen skulle ge en skev bild och att Hälsingland drabbades lika hårt som Jämtland. Mot detta talar, anser Brink, avsaknaden av ödesbölen i landskapet. Det kan också bero på ett annat jordbrukssystem som gör att en ödeläggelse av gårdar inte framträder på samma sätt. Det har funnits ett system av *bodland*, förutom hemgård och fåbod, som låg i utkanten av den uppodlade marken i en socken. Dessa bodland har inte varit självständiga enheter utan hört till hemman i centrala delar av socknen.

Enligt Brink har man när det blivit sämre tider kunnat dra ner på jordbruksaktiviteten i bodlanden och inte behövt lägga ner hela gårdar vilket skulle förklara varför det inte syns i det kamerala materialet som ödelagda gårdar. Brink använder ordet buffert för att förklara detta sammanhang (Brink 1990:42f). Under rubriken *Agrarkris och pest* går jag närmre in på hur Brink gjort sin forskning. De hälsingländska bodlanden har tidigare uppmärksammats av Gunnar Bodvall i hans avhandling *Bodland i norra Hälsingland*, 1959. Han behandlar bodlanden som fenomen och deras funktion men gör ingen koppling till ödeläggelse.

En viktig del av forskningen i Hälsingland har *Ängersjöprojektet* varit. Ängersjö är en by som hör till Jämtlands län men ligger i Hälsingland på gränsen mot Härjedalen. Projektet pågick under första delen av 1990-talet och syftade till att undersöka en by som drabbats av den medeltida krisen. Resultaten därifrån finns presenterade av Mats Mogren i *Dating Ängersjö – trenching lynchets in quest of the origin and development of a boreal forest village*, 1996. Där skriver han om dateringar som visar på röjningsbränder under 1200-talet och även flera dateringar som visar på en fortsättning av dessa röjningsbränder för nyodling under 1300- och 1400-talet. Resultaten berättar alltså om en expansion i gränslandet Härjedalen - Hälsingland under den tid då agrarkrisen i Skandinavien ska ha ägt rum (Mogren 1996:98). Mogren har även skrivit sin avhandling om Hälsinglands medeltid och då i perspektivet maktuttryck och ett centrum-periferiperspektiv, *Faxeholm i maktens landskap*, 2000. En annan avhandling som skrivits i direkt anknytning till Ängersjöprojektet är Anna Lagerstedts bok *Det Norrländska rummet*, 2004, där hon behandlar social organisation i byn och på gården under medeltiden. En färsk serie kring Hälsinglands medeltid kom Jan Lundell ut med 2007, *Medeltid i Hälsingland*. Den består av 20 häften om t ex. *Senmedeltida digerdöd eller ödeläggelse på 1500-talet*, *Folk och gårdar under hälsingsk medeltid*, *Hälsinglands äldsta indelningar* och *Hudiksvalls äldsta kyrka och några andra medeltida träkyrkor i Hälsingland*. I delen om digerdöd och ödeläggelse pekar Lundell i inledningen på ett intressant problem, nämligen att den norska metoden att mäta ödeläggelse, som använts på Jämtland, använde muntliga uppgifter och andra traditioner och ”...den som vågar använda en norsk metod och lita på vad hälsingarna har att berätta kan kanske komma fram till nya resultat” (Lundell 2007:7). Självt drar Lundell ändå samma slutsats som Brink, att Hälsingland tycks ha kommit lindrigt undan ”digerdöden”. Det nya är att han istället tar upp en ödeläggelse som börjat på 1570-talet och berott på ”hårdår” och dåliga skördar. Under den perioden bildades också många nyupptagna hemman genom syskondelning. Dessa nya hemman

har sedan inte klarat sig utan familjerna tvingades överge sina gårdar, pantsätta dem eller bo kvar under mycket fattiga förhållanden. Lundell menar att det var problem med de nya gårdarnas bärkraft. Underlagen för detta kommer från mantal, tiondegivare, tingsprotokoll etc. (Lundell 2007:74, 84f).

För Medelpads del har forskningen varit sparsammare. De kända medeltida dokument från Medelpad finns publicerade i *Medelpads äldre urkunder* (Hellbom 1972). Fortfarande har dock ingen vetenskaplig bearbetning och analys gjorts av Medelpads diplommaterial. En av de saker som ändå har skett är det medeltidsseminarium som Länsmuseum Västernorrland i Härnösand anordnade 1986, *Mittnordisk medeltid*. Årsboken *Ångermanland-Medelpad* som ges ut av länets hembygdsförbund hade också i anslutning till seminariet detta år medeltiden som huvudtema (Grundberg 2006:26f). Där finns en viktig artikel om den medeltida samhällsutvecklingen i de bägge landskapen, skriven av historikern Nils Blomqvist. I inledningen konstaterar Blomqvist att det omfattande arkeologiska arbetet kring Västernorrlands forntid stannar där och inte fortsätter när den historiska tiden tar vid. I artikeln gör Blomberg en jämförelse mellan samhällsutvecklingen i Medelpad och Ångermanland. Analysen utgår ifrån kyrkobyggnader och sockenbildandet och resultatet talar för att den allmänna samhällsutvecklingen i Medelpad stod stilla mellan 1300- och 1500-talen medan den i Ångermanland pekade uppåt. En tabell över antalet socknar och prästgäll visar att antalet i Medelpad och Ångermanland var samma år 1310 men 1560 hade antalet i Ångermanland dubblats medan det för Medelpads del nästan stått stilla (Blomqvist 1986:86-90).

På senare år har Leif Grundberg kommit ut med ett omfattande verk om Norrlands medeltid *Medeltid i centrum – europeisering, historieskrivning och kulturarvsbruk i norrländska kulturmiljöer*, 2006. Den handlar om centralorter och europeisering i norr och tar exempelvis upp undersökningar av sockenkyrkor i Medelpad och Ångermanland, men den behandlar inte en eventuell medeltida agrarkris. Grundbergs avhandling är dock en viktig del i synliggörandet av det norrländska historieskrivandet och kulturarvet.

Teori, material, och metod

Den teori jag utgår ifrån är en källkritik av det hittills utförda arbetet på området. Utgångspunkten är att den skillnad som finns kan botten i att forskningen och inventeringen behandlat de olika landskapen på olika sätt. Även att dessa två faktorer står i samband med varandra.

De material jag använder är dels den forskning som finns på området, vad den ger för bild och hur det är gjort. Dels riksantikvarieämbetets inventering av de fysiska lämningarna i landskapet, uppgifter om dess omfattning i mitt geografiska område och vilka lämningar som har registrerats.

Uppgifter om de registrerade lokalerna kommer jag åt genom fornminnesregistret som finns tillgängligt på Internet med inloggning till *informationssystemet om fornminnen - FMIS*. Där har jag sökt efter bebyggelseämningar som är eller kan vara medeltida. Valet av bebyggelseämningar är relevant när man studerar ödeläggelse i landskap och ödelagda gårdar som därmed finns kvar idag i form av rester av husgrunder. Som bilaga redovisar jag landskaps- och sockenvis vad jag hittat i min sökning. De kategorier jag sökt i är *bytomt/gårdstomt, husgrund, förhistorisk/medeltida, husgrund, historisk tid*. En närmre beskrivning hur jag resonerat och gjort mina urval finns i kapitlet *FMIS - Informationssystemet om fornminnen*. I övrigt består min metod av att källkritiskt granska det material jag tidigare beskrivit.

Reflexivitet

Jag har ingen tidigare vana att söka i FMIS-registret och det, tillsammans med den mycket korta arbetsperioden gör att det har varit mycket svårarbetat. Som jag kommer in på närmre i kapitlet om FMIS är ett problem att jag varit tvungen att effektivisera arbetet och därför fått göra avgränsningen väldigt generell istället för att hinna titta ordentligt och ta ställning för varje lokal.

Ett annat problem ser jag i att jag endast använt mig av lämningar efter hus då det skulle vara lika intressant att studera fossila åkrar vilka helt klart har med ödeläggning av en gård att göra, kanske än mer än själva husgrunden då en definition av ett ödesböle säger att det är ett område som är registrerat som fossil åker (kapitlet *Ödesbölen*). Jag ser dock inget möjligt sätt att bearbeta detta stora material på ett vettigt sätt inom ramen för denna uppsats. Mitt val är att helt utelämna de fossila åkrarna och istället använda endast själva husgrunden.

Informationen om inventeringsläget kommer till stor del från en tio år gammal publikation vilket kan uppfattas som gammal information. Jag vill därför speciellt betona att det är den skriften som fortfarande används av riksantikvarieämbetet då det endast är vissa fjällområden i Jämtland som har en ändrad inventeringsstatus idag. De större förändringarna på senare tid har skett i *Skog & Historia*-projektet men information kring det har jag fått via Internet och mailkontakt med personer som jobbar med projektet.

LIKA OCH OLIKA LANDSKAP

Kulturhistorisk och geografisk översikt

Naturen i Jämtland (fig. 1) består av ett kuperat landskap och stora älvdalar som vid Indalsälven. I centrala delen av landskapet finns Storsjön och i väster mot Norge finns fjällkedjan Kölen. Det finns områden med jordbruksbygder runt Storsjön i centrala Jämtland och vid Indalsälven. Jämtland har mycket bra förutsättningar för odling om man jämför med andra delar av Norrlands övriga inland. Orsakerna till det goda jordbruket är främst god jordmån och ett klimat som är jämförelsevis förmånligt (Antonsson 2004:19). Även Medelpad (fig. 1) och Hälsingland (fig. 1) har älvar och älvdalar, Ljungan och Indalsälven i Medelpad och Voxnan och Ljusnan i Hälsingland är de största. Tillsammans med Dellenbygden i Hälsingland var dessa älvdalar under tidig medeltid områden för expansiv kolonisation (Grundberg 2006:26, Jensen 1997:93). Om man ser till hela länet Gävleborg är 78% av ytan skogsmark och resterande yta utgörs till hälften av myrar och till den andra hälften av åker- och betesmark (Jensen 1997:93). Medelpad och Hälsingland har även sina kuster gemensamt där fiskerieringen varit viktig och fiskelägena varit många.

Den historiska bakgrunden till de tre landskapen ser olika ut. Jämtland har haft en stormig historia och skiftat mellan norsk och svensk tillhörighet fram till 1645 då det blev svenskt och kom att under Härnösands län tillsammans med Medelpad och Ångermanland (Antonsson 2004:17f). Hälsingland har istället varit stabilt och stort område som gett namn åt den lag som funnits i området. Medelpad hörde till detta underlagmansdöme Hälsingland som även innefattade Ångermanland och vissa områden inom de gamla Västerbotten. Även den finska sidan löd under denna lag (Mogren 2000:21).

Idag bildar Jämtland ett eget län tillsammans med landskapet Härjedalen som ligger söder om Jämtland. Medelpad och Ångermanland bildar länet Västernorrland och söder om detta ligger länet Gästrikland som består av Hälsingland och Gävleborg.

Fig. 1: Sveriges landskap (http://www.sna.se/webbatlas/kartor/vilka.cgi?temaband=A&lang=SE&karta=a_landskap_125m&vt1=OK)

Tillgång på skrifthistoriskt material

Hans Antonsson har gått igenom källmaterialet för Jämtlands län. Där finns en ovanligt stor samling av medeltida brev och dessa är också utgivna i faksimil. Kring sekelskiftet 1900 gjorde Peter Olsson och Sven Johan Kardell sammanställningar i Jämtlands läns fornminnesförenings tidsskrift. Från mitten av 1500-talet finns räkenskaper för Jämtland bevarade och även några av dessa är utgivna i faksimil. Det finns också jordeböcker bevarade, vilket är en förteckning över den årliga skatten till kronan. De jordeböcker som upprättats av den svenska administrationen är från 1565 och 1568 medan 1599 och 1611 års jordeböcker är upprättade av dansk administration. Förteckningar över kronans tionde, d v s. tiondelängder, finns även dessa utgivna i faksimil från åren 1566, 1568 och 1571. Alla dessa har upprättats av svensk administration. Även mantalsregistret från 1570 är utgivet i faksimil (Antonsson 2004:82-85). Det är i detta material och främst i jordeboken från 1568 de många uppgifter om ödesbölen finns.

De idag kända medeltida dokumenten från Medelpad finns publicerade av Algot Hellbom i *Medelpads äldre urkunder*. Kring dessa har dock ingen vetenskaplig analys gjorts. I samma bok finns också en uppställning över de gamla socknarna och invånare som omtalas bo i dessa socknar (Hellbom 1972:230-267) och ett omfattande ortsregister (Hellbom 1972:296-342). Skattelängden från 1543 finns även utgiven tillsammans med 13 andra häften i serien *Norrländska samlingar*, 1896. I övrigt finns bl a. 1535 års hjälpskattelängd för Medelpad i Kammararkivet i Stockholm.

Till skillnad från de två andra landskapen finns ingenting av Hälsinglands medeltida material nytryckt och publicerat. En omfattande genomgång av materialet har emellertid gjorts av Stefan Brink. Sammanfattningsvis gör Brink bedömningen att Hälsinglands material av medeltida brev långt ifrån kan mätas med den mängd som finns om Jämtland men det finns en ”vacker samling originalbrev”. De flesta behandlar köp och byten av gårdar och jord och då speciellt från 1400-talets andra hälft. Dessa brev täcker dock inte samtliga orter utan det handlar om en koncentration till vissa bygder (Brink 1990b:383-395).

ÖDELÄGGELSE

Ödesböle

Ordet ödesböle är ett jämtländskt dialektalt ord för ödegård. I boken om ödesbölet Eisåsen definierar Stig Welinder ett ödesböle som ”En under medeltiden övergiven gård, som på sina marker har fossila åkrar och kanske husgrunder... Med övergiven kan då förstås antingen ’demografiskt övergiven’... eller ’ekonomiskt övergiven’.” (Hansson m fl. 2005:69). En demografiskt övergiven gård är utan fastboende och en ekonomiskt övergiven gård innebär att åkrarna inte brukas längre.

Den äldsta uppgiften om ödeläggelse i Jämtland är från 1273. Enligt Hans Antonsson omnämns dock inte platsen som en ödejord eller ett ödesböle i originaltexten och det bör då vara frågan om en tolkning i det tryckta registret till diplomatariet som publicerats. Bortser man från denna osäkra källa är den äldsta uppgiften istället från 1374. Ett diplom daterat till detta år tar upp ödejordarna Hägre och Sio (Sjölägden) i Undersåkers socken och berättar att dessa ”længe hafwer a øthe lighat”. Själva termen ödesböle uppträder första gången i ett diplom från 1447 uttryckt som ”ødhis bøle” och platsen omnämns i samma brev som ”eeth ødhis mark som bya kallas”. Det finns även exempel från Finland då termen används och där används den i Gustav Vasas jordeböcker som en benämning på obebodda jordar omgivna av exakta gränser vilka utgjorde särskilda skatteobjekt (Antonsson 2004:92f). Dessa ödelagda gårdar i Jämtland registrerades under 1500-talet som skattlagda under brukade gårdar. Det handlar om hundratals ödesbölen som tagits över av sina grannar på detta sätt, ofta delade mellan flera brukare. Marken utnyttjades som slätter och betesmarker och efterhand övergick även många till att vara fåbodar under granngårdar (Hansson m fl. 2005:160).

När man ska identifiera och lokalisera ett ödesböle är en utgångspunkt de skriftliga källorna som medeltida diplom, brev, jordeböcker, domböcker och historiska kartor. I dessa källor kan ödesbölen vara tydligt definierade. I 1500-talets räkenskaper finns även andra skatteobjekt än bebodda gårdar, exempelvis utjordar och urfjäll. Urfjäll kan man förklara som en bit mark som tillhör en by men ligger, ungefär som en ö, helt omsluten av en annan by. Genom att använda historiska kartor eller arkeologiskt material att jämföra med kan man konstatera att det handlar om tidigare livskraftiga gårdar. De historiska kartorna för sig själv kan ge information som indikerar ödeläggelse genom den avbildade jordens arrondering. Genom att titta på

markområden som skiljer sig från den övriga marken kan man identifiera ett område som en ödegård. Denna metod har använts för bl a. Östergötland och Värmland. De ödegårdar som är lättast att urskilja genom kartor på detta sätt är troligen de som utgörs av åker- eller ängsområden och som inte låg i anslutning till den gård vilken ödegården blev lagd under (Antonsson 2004:93). Identifiering av ödesbölen, eller ödegårdar, kan också ske ute i fält genom synliga lämningar som husgrunder och fossila åkrar men även lämningar som kommer fram först efter en arkeologisk undersökning.

En annan ingång till identifiering är genom Ortsnamn. Det finns vissa namnformer som bedöms vara ödesindikerande och vissa som förknippas med ödesbölen. Antonsson ger i sin avhandling vanliga exempel som kommer från litteraturen: *ödesböle*, *böle*, *öne*, *fann* och *ödegods*. Ordet *böle* kommer från fornsvenskans *bol* vilket betyder bostad, gård eller nybygge, *öne* kan härledas från ordet öde och *fann* kommer från ordet forn (Antonsson 2004:93).

Ödesbölena i Jämtland återbefolkades inte förrän på 1700-talet då det var slut på de stora pesterna och befolkningen började öka igen. I Jämtlands jordebok från 1568 är det övergripande mönstret att ödesbölena var utskiljda som egna skatteobjekt. De var alltså inte återbefolkade men de användes för bete och som slåtterland. Denna förändring och avsaknad av återkolonisation kan man sammanfatta i en förändring av ekonomin från ett intensivt bruk av gårdarna genom kornodling till ett extensivt bruk genom djurhållning (Hansson m fl. 2005:74, Salvesen 1989:87,94).

Bodland

Från mitten av 1700-talet finns bygdebeskrivningar som nämner och beskriver bodlanden. En beskrivning av Pehr Schissler, aktuarie i Svea Hovrätt, finns i boken *Hälsinga Hushåldning* från år 1749. Där kan man läsa att alla, med undantag av några socknar, har tre särskilda gårdar att hålla reda på; den förnämsta gården som kallas ”primo” är mangården, den andra gården benämns ”secundo” och är bodlandsgården som beskrivs som något sämre än mangården och kan ligga ½ till 1 mil bort. Det nämns också att många har mer jord vid bodlandet än vid mangården. Den tredje gården är fåbolandsgården som oftast ligger tre mil ut i skogen från mangården. Här finns ingen egentlig gård ”...men dock det nödigaste hus...samt fåhus, hölada, källare och häbre.” (Schissler 1749, citerad Bodvall 1959:17).

Bodlandsgården beskrivs i de skriftliga källorna som en lösning på ett transportproblem då det är enklare att med skötare låta boskapen gå själv till bodlanden än att ordna med transporter av foder till hembyn och gödsel till åkrarna vid bodlandsgården (Bodvall 1959:17, 24).

Det finns många skildringar av dessa bodland från 1700-talet men det är svårt att säga hur gammalt detta system egentligen är. I en passus från ärkebiskop Jöns Håkanssons stadga från 1425 beskrivs ett förfarande hur bonden som har flera ”bsooll” som bor på och bonden flyttar boskapen mellan dessa, denna beskrivning har en tydlig likhet med bodlandssystemet och det är troligt att systemet använts vid tiden kring den senmedeltida agrarkrisen. Stefan Brink förklarar möjligheten att de perifert liggande byarna i socknarna användes som bodland istället för att ha varit självständiga enheter. Det innebär att de hört till och brukats av ett hemman från centrala delar av socknen (Brink 1990:43f).

Ödesbölen, bodland och ödegårdar

Jämför man hur användningen av ödesbölen och bodland är organiserad finns ett gemensamt mönster med betesmark och odling i utmarken på ett annat ställe än huvudgården. I sin avhandling om ödesbölen i Jämtland gör Antonsson en jämförelse med andra delar av norra Sverige och tar bl a. upp en intressant fråga: kan bodlanden ha ett ursprung som en medeltida gård? (Antonsson 2004:203). Tanken är spännande då själva nyttjandet av bodland och ödesbölen är av samma princip.

Min syn på ödelagda gårdar är att dessa kan ha väldigt olika historier. En gård kan av olika anledningar överges av de boende och lämnas att förfalla, både hus och åkrar. Sedan kan mycket hända med detta, troligast är att den tas över av grannar eller hushåll i området. Detta kan ske fort eller efter flera hundra år och det kan ske på olika sätt genom att ta tillvara den redan uppodlade marken som slåtter- eller betesmark. Att gården inte får ett bofast hushåll igen bör vara något som sker då det är en mycket stor demografisk nedgång så ett överskott av gårdar finns.

Agrarkris och pest

Ungefär 50% av Jämtlands gårdar ödelades under medeltiden (Myrdal 2003:179f, 209). Någon liknande beräkning över ödeläggelsen finns inte för de andra två landskapen men för hela Sverige var det en ödeläggelse på runt 25% och i Norrland och Finland ungefär 15% (Lundell 2007:5). I jämförelse med det material som finns från Jämtland i form av skrifthistoriska dokument som diplom där gårdar omnämns som öde, Ortsnamn som indikerar ödeläggelse, byar eller gårdar som omnämns under medeltiden men som inte finns på 1500-talet eller senare och 1568 års jordebok, är materialet från Hälsingland och Medelpad magert. Ett känt belägg för ordet ödesböle i Hälsingland finns dock från 1540 vilket rör socknen Mo. Det finns också ett stadfästelsebrev från 1474 där ordet ödestorp används och ett brev utfärdat 1482 där ordet ”ødisjord” används (Brink 1990:39f, 42). När det gäller det tidigare nämnda *Nordiska Ödegårdsprojektet* blev Hälsingland inte undersökt, bl a. eftersom det inte fanns några källor (Lundell 2007:5). Tvärt emot en förmodad ödeläggelse visar undersökningarna kring Ängersjö att nyodling pågick under samma period, åtminstone i en by i en del av landskapet (Mogren 1996:98).

Stefan Brink undersökte medeltida Ortsnamn och kunde konstatera att det endast finns några få exempel på försvunna by- och gårdsnamn. Inte heller några ödesindikerande Ortsnamn förekommer i Hälsingland. När det gäller det kamerala materialet saknas helt omnämmanden av ödegårdar i dessa jordeböcker och tiondelängder (Brink 1990:41). För Medelpads del finns ingen forskning gjord kring medeltida ödeläggelse men Brink har i sammanhanget kring ödesindikerande Ortsnamn för Hälsingland visat att namnen *Önet* och *Fannbyn* förekommer några gånger i Medelpad (Brink 1990:40f).

När det gäller pesten finns inga skriftliga källor som brev och diplom vilka direkt visar att Jämtland och övriga Norrland skulle ha drabbats av pesten. Janken Myrdal som har granskat medeltida gåvobrev och testamenten skriver dock att det kan saknas brev från Medelpad (Myrdal 2003:148). Brink tar emellertid upp ett brev från 1395 som handlar om Hälsingland och där ”den stora döden” nämns. Ett brev som dock har blivit ifrågasatt av bl a. Jan Lundell. Kortfattat beror det främst på att brevet inte finns kvar i original utan att det endast finns som avskrifter från 1700-talet. Det som står i avskrifterna är att hälsingarna fick behålla 1/3 av fattigtiondet då det fanns så många fattiga ”före den stora döden”. Frågan är om det är en form av efterkonstruktion av 1700-talets människor eller ett bevis på att ”stora döden” drabbat Hälsingland (Brink 1990b:42 Lundell 2007:45f).

Det finns många muntliga traditioner kring pesten. För Hälsinglands del har Jan Lundell samlat ihop ett stort antal som han ändå menar bara är en del av de exempel som bevarats i den muntliga traditionen och som nedtecknats. För Jämtlands del har jag stött på en hel del nedskrivna traditioner när jag gått igenom registrerade fornlämningar. I Medelpad vet jag inte hur det ser ut då jag inte känner till något sådant material.

Dateringar genom dendrokronologi har gjorts av medeltida timmerhus i Jämtland och Härjedalen och resultatet visar på ett glapp i husbyggandet från 1360-talet och 100 år framåt. Det var ett plötsligt stopp för nybyggandet och det kan vara det längsta byggstoppet i området under historisk tid. Under 1460-talet expanderade nybyggnationen igen (Raihle 1990:33). Likadana undersökningar har gjorts även för timmerhus i Hälsingland. Det finns dock inga enskilda resultat för Hälsingland då Elise Hovanta redovisar gemensamma resultat för Dalarna, Gästrikland, Härjedalen och Jämtland tillsammans med Hälsingland. Det handlar om 193 byggnader uppförda före 1600-talet. Hovanta hänvisar till muntliga uppgifter från arkeologen Klas-Håkan Landström och skriver att timringen pågår fram till 1367 då det blev ett byggstopp fram till 1460 (Hovanta 1994:140). Om man tänker sig en sådan stagnation kan den förstås genom en befolkningsminskning då en minskande befolkning bör innebära ett överskott på hus och gårdar, jordhandel, flyttande familjer och flyttande hus. Under sådana förhållanden behöver man inte bygga nytt. Mot dessa tendenser ställs för Hälsinglands del resultaten från Ängersjö och avsaknaden av skriftliga källor. Så frågan kvarstår; går det att prata om en agrarkris i Hälsingland? En fråga som för Jämtland ses som avklarad och för Medelpad inte ens har börjat diskuteras.

INVENTERING

Fornminnesinventeringen som den ser ut idag har sin början ur ett riksdagsbeslut 1938 men det finns en lång bakgrund från både 1600- och 1800-talen. Det första stadsanslaget för verksamheten kom dock alltså 1938 och det gick till fornminnesinventering av en del av Gotland och slutförandet av ett påbörjat arbete i Bohuslän. Utifrån dessa områden har sedan arbetet fortsatt till övriga landet. En karta som visar resultatet av fornlämningsinventeringen fram till 1945 visar att man då, förutom några få socknar kring Sundsvall, inte hade rört områden längre norrut än Uppsala och Gävletrakten (Sellinge 1989:7f).

Mellan åren 1966 och 1977 ingick åtta antikvarietjänster i inventeringens fasta personalbas. Till detta kom även ett femtiotal säsongsanställda akademiker, varav många lärare, som tilldelades olika inventeringsområden under ledning av en fast anställd. De första som hade de fasta tjänsterna stannade med få undantag kvar tills pensionsåldern. Även kring nästa tioårsperiod fanns en liknande stabilitet (Sellinge 1989:9f). Som Klas-Göran Sellinge skriver måste denna tendens ha varit till stort värde för kontinuiteten och kunskapsuppbyggnaden. Han nämner dock också stabilitetens baksidor; en organisation som är dålig när det gäller förnyelser och som arbetar på i samma hjulspår.

Organiseringen av fältarbetet styrdes från produktionen av de ekonomiska kartorna. Riksantikvarieämbetet kunde endast marginellt påverka planeringen av fältarbetsområdenas storlek och lokalisering då det helt har följt kartproduktionens planering. Detta förklarar Sellinge har lett till en ojämn arbetsbelastning då fornlämningsfrekvensen varit olika från år till år. En annan sak han nämner i samband med anknytningen till kartproduktionen är att "...den gett oss ett fornlämningsregister – och därmed förutsättningar för kunskap om förhistorisk och delvis också medeltida bebyggelse och markanvändning – som vi inte skulle ha haft utan denna fasta organisatoriska bas." (Sellinge 1989:11).

Dessa första decenniernas inventering inriktades främst på gravar av förhistorisk karaktär, fornborgar och runstenar vilket följde den aktuella traditionen. Idag har antalet fornlämningskategorier utökats vilket också lett till att fler lämningar från historisk tid har inventerats och registrerats. Ronnie Jensen skriver i Riksantikvarieämbetets riksöversikt från 1997 att det strävades efter att registrera ett så brett spektrum som möjligt av kulturlämningar, både fasta fornlämningar och andra kulturlämningar. Innan ett inventeringsområde undersöks

med terrängrekognoscering har man först samlat in uppgifter från litteratur och arkiv. Ute i fält baseras rekognosceringen främst på visuell bedömning men ibland tar man också provstick med sond och spade. Beskrivningarna skrivs ner för hand och viss basinformation registreras på fotokartor. En förändring över åren är att den ekonomiska (Gula) kartan som Selinge skrev om till stor del har ersatts av Lantmäteriverkets satsning på lagring av digitaliserad kartinformation i kartdatabaser (Jensen 1997:116).

Det är dock inte alltid inventeringen utförts på plats ute i naturen och ibland har den varit mycket selektiv. I vissa områden har andragångsinventeringen endast skett genom det som kallas partiell revidering. Det kunde innebära antingen byråmässig inventering som endast är ändring och bearbetning av de ekonomiska kartbladen, vilket kan vara definitionsändringar på redan befintliga lokaler som t ex. ändring av ”varggrop” till ”fångstgrop”. Partiell revidering kan också innebära fältarbete med mycket selektiv terränggranskning. Där är inventerare ute i fält och nya beskrivningar och eventuella kompletteringar görs i nya registerböcker. Även sådant som nyanmälda fornlämningar och undersökningsrapporter har kontrollerats. Där det har varit möjligt har det även skett ett samarbete med hembyggsföreningar (Rydén 1989:137-139).

Fornminnesregistret finns idag i en databas, FMIS, och består av över 380 000 (siffran från 1997) registerposter. Forn- och kulturlämningarna som registreras förses med ett nummer kopplat till dess socken, ett RAÄ-nr. De handskrivna anteckningarna skannas in och går att komma åt tillsammans med övrig information (Jensen 1997:116).

Följande rubriker tar upp inventeringsläget närmre för de tre länen som Jämtland, Medelpad och Hälsingland hör till och därmed utvidgas det geografiska området en aning. Detta beror på att inventeringen är uppdelad efter län och informationen finns därför inte uppdelad efter landskap.

Jämtland och Jämtlands län

Förstagångsinventeringen i Jämtlands län pågick 1965-1975, 1983, 1985, 1986 och 1989. De senare årtalen avser fjällområden vilka till stora delar endast är översiktligt inventerade för den topografiska kartan, men ett stort fjällparti blev inventerat 1997 (inte utmärkt på kartan, bilaga 1a). Andragångsrevideringar pågick 1991-1994 och 1997 och partiell revidering gjordes 1988 och 1989 (bilaga 1a).

Under förstagångsinventeringarna i Jämtlands län prioriterades främst förhistoriska lämningar, men även fångstgropar som kan vara från både förhistorisk och historisk tid och även ödesbölen. Under andragångsinventeringarna fram till 1994 var det däremot lämningar från historisk tid som fick stora delar av resurserna, främst bebyggelselämningar som by- och gårdstomter och fåbodlämningar men även bl a. röjningsröseområden. De mest välinventerade kategorierna anses vara gravar och fångstgropar. Luckor finns dock när det gäller fångstgropar, bl a. i socknarna Bodum och Fjällsjö där man istället satsade på boplatsinventering så resurserna för annat blev begränsade. De kategorier som bedöms vara i stort behov av kompletteringar är bl a. lämningar efter blästbruk, vilket är den senmedeltida järnframställningstekniken. Blästerugnar uppmärksammades visserligen vid förstagångsinventeringen och ett stort antal registrerades men huvuddelen redovisades inte som fast fornlämning och har en bristfällig beskrivning. Dessutom ledde 1991 års revideringsinventering till en fördubbling av antalet lokaler vilket visar på ett stort behov av komplettering. När det gäller ödesbölen började man registrera de skifthistoriskt kända under förstagångsinventeringen men det var endast de som var väl bevarade som registrerades som fast fornlämning. Vid fältundersökningarna saknades dessutom underlag som äldre lantmäterikartor och jordeböcker och det innebär att flera ödesbölen inte beaktades. Det finns också många som har brister i sina beskrivningar och hur de lagts in på kartorna (Jensen 1997:102).

Ett stort kompletteringsbehov finns i de områden som inte berörts av en revidering (bilaga 1a). Även kategorin *kulturlager på tomter med ännu hävdad bebyggelse* är i stort behov av komplettering, och det betyder äldre torp, fåboddar och by- och gårdstomter. Under säsongen 1993-1994 registrerade man inte sådan bebyggelse på grund av för lite resurser, det gjorde man däremot 1991-1992. Utmarksnäringar som kolbottnar och tjärdalar är sporadiskt registrerade och där behövs mycket komplettering. Slutligen finns det områden i fjällen som ännu inte berörts av någon inventering (Jensen 1997:102f).

Medelpad och Västernorrlands län

I Västernorrland pågick förstagångsinventering mellan 1961 och 1970, andragångsinventeringarna gjordes 1981, 1982 och 1987-1994 och en mindre partiell revidering gjordes vid gränsen mot Gävleborg 1987 och 1988 (bilaga 1b). För resultaten från 1988 års inventeringar skriver Sune Jönsson att täckningsgraden som längs bygderna vid kusten och de

stora älvarna var 0,85 km²/anställd och dag medan de ”fornlämningsfattiga” skogs- och bergstrakterna endast fick en täckningsgrad på 2 km²/anställd och dag. Detta var dock en missräkning och Jönsson menar att man nu i efterhand ser att det borde ha varit en jämnare fördelning då det visade sig, i motsats till 1987, att bygden inte stod för den största ökningen av fornminnen utan att det istället var skogsområdena. Ändå bör området trots den knappa tiden ha blivit väl inventerat (Jönsson 1991:215). Inom Timrås och Sundsvalls tätorter lägesbestämdes ett tiotal övergivna tomter till byar och gårdar. Jönsson skriver att byarna och gårdarna på landsbygden ”...ligger med få undantag kvar på de platser, som de äldsta kartorna visar.” (Jönsson 1991:229f). Bebyggelselämningar, förhistoriska lämningar och fångstanläggningar är de stora huvudgrupperna bland de registrerade fornlämningarna under 1988 och bland bebyggelselämningarna fick fåbodlämningarna mest fokus (Jönsson 1991:235f).

I Västernorrlands län har man sett en ökning av registrerade lokaler med mer än tre gånger efter en jämförelse mellan första- och andragångsinventeringen allra största ökning finns bland fångstgropar. Kategorierna boplatser och bebyggelselämningar från historisk tid registrerades knappt under förstgåingsinventeringen men under andragångsinventeringarna har dessa blivit föremål för en tämligen omfattande registrering. Det gäller också bl a. samiska lämningar och skärgårdslämningar. Från år 1991 användes nya arbetssätt och lämningar som stenåldersboplatser, boplatser och bebyggelselämningar från historisk tid och fångstgropar prioriterades. I de områden som vid förstgåingsinventeringen blev noggrant undersökta, älvdalarna och de större sidodalgångarna, gjordes endast översiktliga inventeringar vid revideringen (bilaga 1b) (Jensen 1997:98).

Kompletteringsbehov nämns främst för förhistoriska lämningar men det finns områden där registreringen av boplatser och bebyggelselämningar från historisk tid behövs kompletteras. När det gäller fångstgropar räknar man med att det finns ett par tusen oregistrerade i området. Fler järnframställningsplatser efter blästerbruk bör också kunna hittas (Jensen 1997:98f).

Hälsingland och Gävleborgs län

I Gävleborgs län gjordes förstgåingsinventeringar 1953-1957 och andragångsinventeringar 1981-1983, 1987, 1989-1992 och 1994, partiell revidering skedde 1978 och 1982-1989 (Bilaga 1c) (Jensen 1997:93). I en sammanfattning kring inventeringarna i Hälsingland 1982-1983 skriver Sune Jönsson att det skett en stor ökning av antalet kända husgrundsterrasser. Den ökningen gav -

uppfattningen att de är i de nordöstra socknarna man finner dessa. I samma text tas också upp att landskapets mest tätbefolkade delar genom dessa två års revideringsarbeten i stort sätt är täckta men att man för mer än halva landskapsarealen "...får hålla till godo med ett inventeringsresultat som är mer än 30 år gammalt, vilket varken gagnar kulturminnesvård, forskning, eller allmänhet." (Jönsson 1985:169f). Mogren har också skrivit om inventeringsläget i Hälsingland och visar att endast 40% av ytan på Gävleborgs län kom att fältinventeras under revideringsinventeringen (bilaga 1c). Förstagångsinventeringen var än mindre heltäckande och utelämnade områden som då inte ansågs ha några fornlämningar och gällde framförallt skogsområden men också fornlämningskategorier som boplatser, fångstgropar och "andra lämningar efter skogens näringar..." (Mogren 2000:42, Jensen 1997:94).

Den talrikaste fornlämningskategorin för Gävleborgs län är gravanläggningar. Efter dessa kommer fångstgropar och i Hälsingland finns 390 lokaler med fångstgropar och system, något som är sammankopplat med utmarksbruk. Dock har dessa gropar använts från stenålder till nyare tid så någon allmängiltig koppling till medeltid går inte att göra utan datering. Kunskapen om kolningsgropar var dålig när revideringsinventeringen började 1981 i Gästrikland men när man började revideringen i Hälsingland 1982 tillämpades en mer systematisk registrering. Redovisningen utvecklades också från att endast innefatta hyttor till att även omfatta t ex. rostugns lämningar, slaggvarp, hammarruiner och gruvhål Jensen (1997:94f).

Ett stort kompletteringsbehov finns i de norra delarna som endast delvis är undersökta mellan 1982 och 1985 då de är byråmässigt utfärdade helt utan fältbesiktningar, och för de i övrigt partiellt reviderade områdena mellan 1983 och 1988 är fältrekognoseringen mycket selektiv (fig. 2). Kunskapsinhämtningen inom dessa dåligt inventerade områden bedöms av Jensen som stora. Uppenbara luckor finns allmänt kring bl a. fångstgropar, järnframställningsplatser och agrara lämningar, även "kulturyttringar" som representerar fäboddriften, finnkulturen och den samiska kulturen (Jensen 1997:95).

Fig. 2: Gävleborgs inventeringsläge, partiellt reviderade områden markerat med skraffering (Mogren 200:43).

Projektet *Skog & Historia*

Idag pågår inventering inom projektet *Skog & Historia*. Projektet kom till för ökandet av kunskapen kring skogens kulturmiljöer och det har fokus på sådant som gravar, odlingsrösen, fångstgropar och gamla kvarstående kulturväxter. Det startades i Värmland 1995 på initiativ av skogsstyrelsen med anledning av att det inte fanns någon uppdaterad fornminnesinventering. Denna brist gjorde det svårt att klara av miljö kvalitetsmålen, kulturminneslägens och skogsvårdslagens krav. Projektet är ett samarbete mellan Riksantikvarieämbetet och Skogsstyrelsen och bedrivs regionalt tillsammans med Länsstyrelser, Skogsstyrelsens regionorganisation, Länsarbetsnämnder och läns museer. Det lokala engagemanget är också viktigt och kontakt tas med hembygdsföreningar och allmänheten.

(http://www.raa.se/cms/extern/kulturarv/arkeologi_och_fornlamningar/skog_och_historia.html)

Det finns dock vissa problem med projektet. Eftersom det både har ett syfte för kunskap om kulturhistoria och för arbetsmarknaden är det inte utbildade arkeologer eller kulturgeografer som utfört inventeringarna. Rikard Sohlenius på riksantikvarieämbetet menar att det i nuläget inte riktigt går att säga vad de olika registreringarna står för. De uppgifter som registrerats i FMIS har dock granskats av en erfaren arkeolog. Alla uppgifter från *Skog & historia*-projektet finns lagrade i Skogsstyrelsens databas Kotten (Sohlenius; mailkontakt).

I Gävleborgs län var projektet igång 1998 och 2000-2007. En uppskattning av Bo Sandberg, som är projektledare i området, är att ungefär 60% av landskapet finns kvar att inventera i Hälsingland. Det är svårt att redogöra exakt vilka områden då de är utspridda fläckvis efter kartblad över hela landskapet men huvuddelen av Nordanstigs kommun samt de västra och norra delarna av Ljusdals kommun är områden som kvarstår i sin helhet (Sandberg; mailkontakt).

Informationssystemet om fornminnen – FMIS

Min sökning i FMIS skedde i tre kategorier som kan innehålla medeltida bebyggelseämningar, nämligen *bytomt/gårdstomt*, *husgrund, förhistorisk/medeltida* och *husgrund, historisk tid*. Dessa kategorier ligger under samlingsnamnet bebyggelseämningar. I alla tre kategorier finns ödesbölen registrerade i Jämtland.

Sammanfattningsvis är det väldigt svårt att endast genom att titta på beskrivningar av husgrunder och omgivningen få uppfattningen om det handlar om medeltida bebyggelse. Det är få grunder i Medelpad och Hälsingland där man gjort någon tidsmässig bedömning och nämner ordet medeltida. I Jämtland är bilden annorlunda och jag ser inte heller någon speciell skillnad mellan tidiga eller senare gjorda inventeringar. De flesta jämtländska ödesbölen har någon skriftlig utgångspunkt, exempelvis från tidiga ”inventerare” som Peter Olsson eller från Jämtlands Räkenskaper, JR, från 1568. Det finns dock en del registrerade lokaler som benämnas vara, likna eller ha karaktären av ödesböle utan skriftligt material.

Jag upptäckte också i min sökning många lokaler i Medelpad men även till viss del i Hälsingland som förknippas med den invandrade ”finnbefolkningen”. Anledningen att jag tar upp det är att jag ser paralleller mellan ”finntorpen” och ödesbölen i Jämtland. I Medelpad är den finska invandring från runt 1600-talet påvisad och det är något inventerarna haft med sig och därför har sådana platser dykt upp som är ”platsen efter ett finntorp” eller ”äldsta platen för finnbebyggelse i området”. Det är tydligt att företeelser som är uppmärksammade, ödesbölen i Jämtland eller finntorp i Medelpad, är de man hittar man spår efter ute i landskapet. Något spår efter bodlanden hittar jag dock inte i inventeringsmaterialet.

Tabell 1: antal intressanta lokaler i de tre kategorierna med totalt antal lokaler för varje kategori inom parentes

	Jämtland	Medelpad	Hälsingland	Summa
Bytomt/gårdstomt	300 (632)	8 (53)	16 (94)	324
Husgrund, förhistorisk/medeltida	5 (12)	2 (80)	5 (166)	12
Husgrund, historisk tid	45 (292)	34 (233)	69 (1885)	148
Summa	350	44	90	

Bytomt/gårdstomt

I kategorin *bytomt/gårdstomt* är det relativt lätt att för varje lokal bedöma relevansen då det oftast grundar sig på skrifthistoriska dokument och kartor vilket gör en tidsmässig överblick möjlig. Här är urvalet gjort utifrån vad som är medeltida bebyggelse. Jag har valt bort alla gårdar och byar med belägg senare än 1500-tal men tagit med dem med belägg från 1500-talet eller tidigare även om det inte handlar om ödelagda gårdar och byar.

Det är i denna kategori de flesta ödesbölena jag funnit i Jämtland finns registrerade. I övrigt är det andra gårdar och byar med belägg från 1300-tal och framåt (bilaga 3a). Sammanlagt för Jämtland är det 300 lokaler i denna kategori av totalt 632 stycken (tabell 1). Det är tre av dessa som registretas genom *Skog & Historia*.

Från Medelpad blev det endast 8 lokaler av totalt 53 i denna kategori (tabell 1). Dessa lokaler var dock mycket intressanta. Det är fyra lämningar som anges vara ödegårdar när de 1621 uppgick i staden Sundsvall. Två av dessa bytomter har äldsta skriftliga belägg från 1543 medan en har belägg från 1314, den fjärde nämns endast vara ödegods 1621. Det finns också en lokal som 1765 beskrevs som gammal onyttig gårdstomt (bilaga 3b). Registreringarna jag tagit upp är främst koncentrerade runt Sundsvallsområdet och norr och söder om staden. Vilket är längst i väster ut mot kusten (bilaga 2b).

I Hälsingland fanns det totalt 94 lokaler och av dessa är det 16 stycken som jag sett som intressanta (tabell 1). *Skog & Historia* har registrerat två av dessa. Det finns ett fåtal som är oundersökta och som man inte får så mycket information kring. Två lokaler beskrivs som medeltida utan något skrifthistoriskt belägg, i övrigt är det liksom för Jämtland lokaler med belägg från 1300 till 1500-tal (bilaga 3c). De socknar i Hälsingland som dessa lokaler ligger är Enånger, Idenor och Forsa i öster, Bollnäs i söder och Harmånger, Hudiksvall och Hälsingetuna i nordöst. De två senare finns inte med som socknar på kartan men ligger ungefär där socknen Tuna är utmärkt (bilaga 3b).

Den stora skillnaden i antal lokaler mellan landskapen uppfattar jag beror på att det är här är många ödesbölen för Jämtlands del. Det är också i övrigt väldigt många fler registrerade bytomter och gårdar utifrån gamla kartor och skriftliga namnbelägg i Jämtland.

Husgrund, förhistorisk/medeltida

Denna kategori är svårare att jobba med då det är svårt att endast utifrån de inskannade dokumenten avgöra om det rör sig om förhistoriska eller medeltida husgrunder. Dock bör det handla om förhistoriska lämningar då ordet ”husgrundsterrass” används (Mogren; mailkontakt). Jag har därför valt att helt ta bort lämningar som beskrivs med ordet terrass, likaså alla grunder och terrasser som finns i en kontext med gravhögar då dessa husgrunder oftast är från järnålder.

Här blev endast fem lokaler kvar för Jämtland, två ödesbölen och tre ”husgrunder” utan närmare datering än den kategorin visar (tabell 1, bilaga 3a). Det totala antalet var 12 stycken. De flesta av dessa ligger i Storsjöområdet i socknarna Lockne och Norderö men också i Ragunda i öster och Revsund i söder (bilaga 2a).

Från Medelpad har jag tagit med två lokaler av totalt 80 stycken. För en av dessa används visserligen ordet terrass men då den beskrivs som avvikande och antagligen inte förntida är den i högsta grad relevant. Den andra beskrivs som byggnad under historisk tid (tabell 1, bilaga 3b). De två lokalerna ligger i Attmar och Skön som är socknar i de östra delarna (bilaga 2b).

Från Hälsingland har jag enbart fått fram fem husgrunder av totalt 166, en som beskrivs som antagligen medeltida och två husgrunder och två källargrunder utan närmre dateringar (tabell 1, bilaga 3c). Dessa lokaler ligger i tre delar av landskapet, socknen Bergsjö i nordöst, Färila i väster och Tröna mot söder, ungefär där Bollnäs och Arbrå är utmärkta på kartan (bilaga 2c).

Husgrund, historisk tid

Här har jag helt valt bort allt som nämns som sentida eller har moderna inslag som cement och tegel eller beskrivs som ruiner. Likaså har jag valt bort källare och jordkällare. Fiskelägen i Medelpad och Hälsingland har jag inte tagit med om de inte nämns speciellt som medeltida.

För Jämtland innehöll denna kategori 292 poster. Av dessa har jag uppmärksammat totalt 45 lokaler i Jämtland (tabell 1) och fem av dessa är ödesbölen. De övriga är husgrunder utan dateringar. Oftast finns ett spismursröse eller rester av ett, men det finns också beskrivningar av vallar och syllstenar. Ungefär hälften av dessa husgrunder är inventerade genom *Skog & Historia* (bilaga 3a). Platserna för dessa lokaler är i socknarna Alsen i storsjöområdet och Berg i södra delarna av Jämtland (bilaga 2a).

I Medelpad hittade jag 34 lokaler att ta med från denna kategori som totalt innehöll 233 (tabell 1). 14 av dessa är registrerade genom *Skog & Historia*. Det är här uteslutande odaterade

husgrunder, förutom den självskrivna tidsbestämningen som kommer från namnet på kategorin. Liksom för Jämtlands del är det många med rester av spismursrösen (bilaga 3b). Lokaliseringen för dessa lokaler är spridd mellan socknar över alla delar av landskapet.

Här fanns så mycket som 1885 registrerade lokaler för Hälsingland. Av dem har jag med 68 lokaler (tabell 1). Det är 14 av dessa som registretas genom *Skog & Historia*. Lokalerna från Hälsingland är av samma typ som från de två övriga landskapen: odaterade, oftast med spismursrest, ibland med vallar och/eller syllstenar (bilaga 3c). I denna kategori har jag hittat lokaler i alla delar av landskapet.

I denna kategori fanns otroligt många lokaler registrerade i Hälsingland jämfört med Medelpad och Jämtland. De flesta av dessa är registrerade genom *Skog & Historia* projektet och är kolar- eller skogshuggarkojor och det finns även många lador. Likadant var det i de andra två landskapen men i mindre omfattning.

SLUTDISKUSSION

Den första frågeställningen jag formulerade i inledningen handlar om forskningen kring ödeläggelse i de tre landskapen. I Jämtland och Hälsingland finns en forskning kring medeltida ödeläggelse medan ingen har intresserat sig för ämnet i Medelpad. För Jämtlands del har forskningen en mycket lång tradition och det finns ett omfattande skriftligt material om ödesbölen att utgå ifrån. Allt detta har gjort att det blivit ett tacksamt ämne för forskare att ta upp. För Hälsinglands del är det främst en forskare som tagit sig an en undersökning kring eventuell ödeläggelse, Stefan Brink, men alldeles nyligen har även Jan Lundell gett ut en skrift kring detta ämne. Den kunskap vi har idag visar inte på någon omfattande ödeläggelse i Hälsingland. Varken skriftligt material, Ortsnamn eller fysiska lämningar indikerar medeltida ödeläggelse. I Medelpad har jag redan med en mycket enkel sökning i FMIS-registret hittat fyra gårdar med ett mycket tydligt skriftligt material som visar att dessa varit ödegårdar i början av 1600-talet. Som jag tar upp i *Forskningshistoriken* ger Blomqvist en bild av en stillastående samhällsutveckling i Medelpad mellan 1310 och 1560. Även det är något för framtiden att utforska.

Forskningen i Hälsingland och Jämtland ser väldigt olika ut. I Jämtland råder ingen tvekan om att det skedde en stor medeltida ödeläggelse. Diskussionen där handlar främst om orsakerna till denna kris. För Hälsinglands del handlar diskussionen om det alls skett någon medeltida ödeläggelse och om pesten drabbat landskapet eller inte. Generellt kopplas ödeläggelse helt ihop med pestens spridning.

Den andra frågeställningen gäller fornminnesinventeringen; hur är den gjord och vad som hittats. De tre landskapen har väldigt olika förutsättningar. I Jämtland är stora delar av inventeringen 30-40 år gammal men kunskapen om ödesbölen är gammal så dessa har uppmärksammats till stor grad. Hälsingland har en mycket gammal förstagångsinventering och andragångsinventeringen är mycket sporadisk. Många ställen är endast partiellt inventerade. De områden som ändå är ordentligt inventerade finns främst vid kusten och älvdalarna vid Ljusnan och Voxnan. I Medelpad är andrainventeringen gjord över nästan hela landskapet under senare delen av 1980-talet.

En tendens jag uppmärksammat är hur svårt det är att endast utifrån FMIS-registret lokalisera byggnadslämningar som är medeltida. I alla landskapen har man varit väldigt försiktig att uttala sig om ungefärlig datering för husgrunderna. I Jämtland där man kunnat hitta ödesbölen

genom ett stort skriftligt material har man i större utsträckning uppmärksammat lämningar som ödesbölen även utan skriftligt belägg. En stor skillnad ligger dock i att man för inventeringen i Jämtland utgått från att hitta de platser där ödesbölen utpekats, även om det inte finns synliga lämningar i naturen har dessa platser registreras ändå. Tillgången på skriftligt material är alltså mycket viktig. Den andra stora skillnaden har att göra med vad man letar efter. Som jag tar upp i kapitlet *FMIS - Informationssystemet om fornminnen* genom min jämförelse med finnbebyggelsen, det som är känt och uppmärksammat letar man efter medan det man inte letar efter kan man inte heller finna. Jag vill dra en parallell till Magnussons forskning om järnframställningsplatser (Magnusson 1986). Innan den kom igång hade man ingen kännedom om dessa platser och därför fann man dem naturligtvis inte i naturen. I och med forskning och kunskapen fick man plötsligt någonting att leta efter och därför dök dessa järnframställningsplatser upp överallt. Det är sedan länge känt att ödesbölen existerar i Jämtland då det finns gott om skriftligt material som gör att det är möjligt att identifiera platserna för dessa och därför letar man efter dem. I Medelpad och Hälsingland finns först och främst inga skriftliga källor att utgå ifrån och inte heller någon ”övrig” kännedom om att det skulle finnas medeltida ödegårdar, följaktligen letar man inte efter sådana.

Det är naturligtvis omöjligt att svara på om vi i framtiden kommer hitta lämningar efter ödesbölen även i Hälsingland och Medelpad. Som jag ser det har vi åtminstone alla förutsättningar att göra det och inte nöja oss med vad som kommit fram hittills. Speciellt i Hälsingland där inventeringsluckorna är mycket stora, främst i skogsområdena, kan ett mörkertal finnas. I Medelpad täcker andragångsinventeringen nästan hela landskapet men riksantikvarieämbetet menar att det finns ett kompletteringsbehov av *bo- och bebyggelseplatser från historisk tid* så ett troligt mörkertal finns onekligen även där. De lämningar som *Skog & Historia* ser ut att hitta är kolar- och skogshuggarkojor vilket stärker min bild att det finns en ”intresselucka” även för de områden som är ordentligt inventerade. I Hälsingland bör man främst kunna hitta ödesbölen i de stora skogsområdena som endast är inventerade på 1950-talet då medvetenheten kring lämningar från historisk tid över lag inte var speciellt stor. I Medelpad är inventeringsläget jämnare och det är svårare att peka ut något speciellt område där ödesbölen kan förväntas hittas men med tanke på att skogsområdena fått mindre resurser ser jag det som ett möjligt område. Delar som ses som välkända, älvdalarna och kusterna, bör inte heller räknas bort helt då man med nya ”glasögon” kan hitta nya typer av lämningar.

Slutligen vill jag visa på hur fornminnesinventering och forskningen är helt beroende och påverkas av varandra. Fornminnesinventering är beroende av forskning för att få kunskap kring vilka lämningar som letas efter och därmed hittas. Åt andra hållet använder sig forskningen av de fornlämningar som hittats för att skapa en bild av ett försvunnet samhälle. Det som sker är att inventering och forskning bekräftar varandras bilder istället för att utmana de uppfattningar som finns. En av Stefan Brinks forskningshypoteser jag presenterar under *Forskningshistoria* visar detta väldigt tydligt. Han uttrycker att källmaterialet kanske ger en skev bild av verkligheten och att Hälsingland ändå drabbats av ödeläggelse men att bristen på lämningar i landskapet skulle tala emot detta. Den tanken förutsätter en helt objektiv och likvärdig inventering överallt, något som inte är verklighet. Som visats i kapitlet om *Inventering* är inventeringen väldigt beroende av tidsmässiga och ekonomiska resurser för hur kvalitativt arbete som kan utföras. Dessutom letar inventerare i fält efter den sortens lämningar som man förväntas hitta. Problemet är att man måste veta vad man letar efter för att hitta något, för det man inte letar efter kan inte heller hittas.

AVSLUTNING

Denna uppsats har handlat om upp hur man ser på medeltida ödeläggelse och kris i tre olika landskap i södra Norrland. I Jämtland visar både forskning och inventering på en stor senmedeltida kris. Där är diskussionen inne på krisens orsaker och utveckling, en diskussion jag bara snuddat vid här. I Hälsingland är frågan om en kris överhuvudtaget existerade och i Medelpad har saken inte berörts ordentligt än. Min genomgång av tre kategorier i FMIS visar på en bekräftelse av forskningsbilden. Ödebölen i Jämtland syns skriftligt och därför hittar man även dessa i naturen men utan skriftliga källor att utgå ifrån hittas inte eller letas det inte efter dessa lämningar.

Om ny kunskap och nya teorier ska komma till behöver vi en framtida ”skrivbordsforskning” och en fältinventering som inte bara bekräftar varandras resultat i en cirkelgång. Ett bra exempel där man fått fram kunskap som kan ses som oväntad är *Ängersjöprojektet*. Hittills har jag inte tagit upp nyttan av arkeologiska undersökningar men jag vill avsluta uppsatsen med att uppmärksamma detta. För att få ny kunskap om medeltida ödeläggelse i södra Norrland behövs undersökningar i form av utgrävningar, pollenanalyser, C14-dateringar. Sådant har gjorts i Jämtland och jag tror att liknande undersökningar i övriga landskap kan leda till mycket. Genom sådana uppgifter får det skrifthistoriska materialet ett större värde då det mer realistiskt går att sätta textens skildring i ett sammanhang. För att veta vilka platser man ska gräva på och undersöka behövs en inventering som hittar nya lämningar och platser.

KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

- Antonsson, H. 2004. *Landskap och ödesbölen : Jämtland före, under och efter den medeltida agrarkrisen*. Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet. Stockholm.
- Bodvall, G. 1959. *Bodland i norra Hälsingland : studier i utmarksodlingars roll för den permanenta bosättnings expansion fram till 1850*. Uppsala universitet. Uppsala.
- Blomqvist, N. 1986. Bondelunk och utmarksdynamik. Samhällsutveckling i Medelpad och Ångermanland före 1600. *Ångermanland Medelpad 1986, årsbok för Ångermanlands och Medelpads hembyggsförbund*, sid 49-103. Red: Nils Blomqvist, Tommy Puktörne, Anders Wallander. Ågrens tryckeri. Örnsköldsvik.
- Brink Stefan 1988. *Två stora farsoter i Hälsingland : medeltidens "digerdöd" och 1743 års "blodsot"*. Logica förlag. Uppsala.
- Brink, S. 1990. Den senmedeltida agrarkrisen i Hälsingland. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, nr 20:39-46
- Brink, S. 1990b. *Sockenbildning och sockennamn. Studier i äldre territoriell indelning i Norden*. Uppsala univeristet. Uppsala.
- Grundberg Leif 2006. *Medeltid i centrum : europeisering, historieskrivning och kulturarvsbruk i norrländska kulturmiljöer*. Institutionen för arkeologi och samiska studier, Umeå universitet. Umeå.
- Hansson, A, Olson, C, Storå, J, Welinder, S & Zetterström, Å. 2005. *Agrarkris och ödegårdar i Jämtland*. Jamtli förlag. Östersund.
- Hellbom, A. 1972. *Medelpads äldre urkunder*. Medelpads fornminnesförening. Sundsvall.
- Hovanta, E. 1995. Dendrokronologisk bestämning av byggnader i Hälsingland. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, nr. 27:133-142.
- Jensen, R. 1997. *Fornminnesinventeringen - nuläge och kompletteringsbehov : en riksöversikt*. Kunskapsavd., Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Jönsson, S. 1985. Hälsingland runt på två år. *Arkeologi i Sverige 1982/1983*, sid 135-171. Fornminnesavdelningen, Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Jönsson, S. 1991. Fornlämningar i ett norrländskt kust-, dal- och skogsarområde – 1988 års inventeringsresultat. *Arkeologi i Sverige N.F 1*, sid 214-230. Fornminnesavdelningen, Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

- Lagerstedt, A. 2004. *Det norrländska rummet : vardagsliv och socialt samspel i medeltidens bondesamhälle*. Stockholm studies in archaeology, 30. Skrifter från forskningsprojektet Flexibilitet som tradition, Ängersjöprojektet, 10. Stockholm.
- Lundell, J. 2007. *Senmedeltida digerdöd eller ödeläggelse på 1500-talet*. Medeltid i Hälsingland, häfte 10. Hälsinglands museum. Hudiksvall.
- Magnusson, G. 1986. Lågteknisk järnhantering i Jämtlands län. Jernkontorets Bergshistoriska Skriftserie N:r 22. Stockholm.
- Mogren, M. 1996. Dating Ängersjö : trenching lynchets in quest of the origin and development of a Boreal forest village. *Lund archaeological review* 87-108.
- Mogren, M. 2000. *Faxeholm i maktens landskap : en historisk arkeologi*. Almqvist & Wiksell International. Stockholm
- Myrdal, J. 2003. *Digerdöden, pestvågor och ödeläggelse : ett perspektiv på Senmedeltidens Sverige*. Runica et mediævalia. 9. Sällsk. Runica et mediævalia. Stockholm
- Raihle, J. 1990. Datering av profana timmerhus från medeltiden I Jämtland och Härjedalen. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, nr. 20:27-38
- Rydén, R. 1989. Partiell revidering i allmänhet och Gävleborgs län i synnerhet. *Arkeologi i Sverige 1982/1983*, sid 135-144. Fornminnesavdelningen, Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Salvesen, H. 1979. *Jord i Jemtland : bosetningshistoriske og økonomiske studier i grenseland ca 1200-1650*. Publikasjon / Det nordiske ødegårdsprosjekt, 5. Wisénska bokh. Östersund.
- Selinge, K-G. 1989. *Det närvarande förflutna – 50 år med fornminnesinventeringen. Särtryck ut Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museers årsbok 1987-88*. Centraltryckeriet. Borås.
- Schissler, Pehr. 1749. *Hälsinga Hushåldning*. Stockholm

Övriga källor

Uppgifter genom mail:

Mogren Mats 080306

Sandberg Bo 080130

Sohlenius Rikard 080225

Internet:

www.raa.se/cms/extern/kulturarv/arkeologi_och_fornlamningar/skog_och_historia.html
(2008-02)

[www.sna.se/webbatlas/kartor/vilka.cgi?temaband=A&lang=SE&karta=a_landskap_125m
&vt1=OK](http://www.sna.se/webbatlas/kartor/vilka.cgi?temaband=A&lang=SE&karta=a_landskap_125m&vt1=OK) (2008-03)